

Miłość i związki – perspektywa młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym

Słowa kluczowe: miłość, związki, młodzież zagrożona niedostosowaniem społecznym.

Wprowadzenie

Miłość jest wartością uniwersalną i niezmiennie ważną dla człowieka – bez względu na zmieniający się świat pozostaje cenną wartością. Opisywana przez licznych poetów stanowi przedmiot wielu rozważań, w mniejszym stopniu tych o charakterze naukowym. Czas dorastania to moment szczególny. Ze względu na wielość zmian – zarówno fizycznych, jak i emocjonalnych – warto poznać miłość widzianą z perspektywy uczniów gimnazjum. Co więcej, młodzieży w pewnym stopniu naznaczonej etykietą: zagrożony niedostosowaniem społecznym. Każdy z badanych uczniów posiada taki właśnie zapis w orzeczeniu o potrzebie kształcenia specjalnego. Wszyscy uczniowie, którzy „przemawiają” w słowach przytoczonych poniżej, podlegają specjalnym metodom kształcenia i wychowania, które realizowane są na terenie dziennego Młodzieżowego Ośrodka Socjoterapii. Zajęcia psychoedukacyjne, socjoterapeutyczne, sportowe, profilaktyczno-wychowawcze – to tylko wycinek różnych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej dedykowanej tym uczniom. Wszystkie powyższe i inne formy pomocy mają na celu uczyć młodzież nowych zachowań akceptowanych społecznie i zgodnych z obowiązującymi normami i regułami życia w społeczeństwie. Młodzież zagrożona niedostosowaniem społecznym to grupa szczególna, o której wielu stereotypowo powie „trudna młodzież”. A może jednak jest to młodzież będąca wyzwaniem dla każdego nauczyciela, taka, której trzeba poświęcić więcej uwagi, zainteresowania, czasu i rozmowy?

Miłość w okresie adolescencji

Czas dorastania (adolescencji) obejmuje okres od 12. do 18. roku życia¹. Jest to okres przejściowy pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Przestrzeń między bezpieczeństwem dzieciństwa a autonomią człowieka dorosłego nazwana została moratorium psychologicznym². Okres dojrzewania to również moment, kiedy człowiek tworzy koncepcję własnego „ja”³. Dla młodzieży szczególnego znaczenia nabierają przyjaźnie i pierwsze miłości. Zarówno jedno, jak i drugie pozwalają na zaspokojenie potrzeby emocjonalnej więzi z drugim człowiekiem, a także akceptacji i uznania⁴. Jednymi z wielu zadań rozwojowych, jakie stawia przed każdym człowiekiem życie, jest dawanie i odbieranie uczuć oraz uczenie się psychospołecznych i biologicznych ról płciowych⁵. Czas adolescencji wiąże się z charakterystycznymi zadaniami rozwojowymi, jakimi są między innymi: osiągnięcie nowych, dojrzałych relacji z rówieśnikami zarówno jednej, jak i drugiej płci, akceptacja swojego wyglądu, osiągnięcie niezależności uczuciowej od osób dorosłych, przygotowanie do życia w rodzinie, do podjęcia pracy zawodowej, rozwijanie wartości, postępowanie w sposób akceptowany społecznie⁶. Emocje, jakich doświadcza młodzież, są bardzo intensywne, co często powoduje konflikty z otoczeniem. Jest to czas, gdy znaczącą rolę odgrywają rówieśnicy, a świat widziany jest niekiedy nazbyt utopijnie. Obok wyboru zawodu, drugim ważnym zadaniem stojącym przed młodym człowiekiem jest wybór partnerki/partnera życiowego⁷. Jest to moment nawiązywania bliskich, intymnych, pełnych fascynacji, ale także dramatów, relacji z drugim człowiekiem. Najczęściej nie są to związki o charakterze trwałym, jednakże mają one wpływ na rozwój jednostki i przygotowują do zawarcia związku o dojrzałym charakterze⁸. Ponadto służą do konfrontacji własnych oczekiwań z zastaną rzeczywistością, a także radzenia sobie z trudnościami, jakie w związku napotyka młodzież.

¹ M. Dąbkowska, *Zachowania seksualne dzieci i młodzieży z dysfunkcjami poznawczymi, emocjonalnymi i behawioralnymi*, Toruń 2013, s. 48.

² I. Obuchowska, *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2005, s. 164.

³ M. Dąbkowska, dz. cyt., s. 48.

⁴ R. Pawłowska, *Wpływ przemian psychospołecznych na miłość erotyczną młodzieży*, [w:] *Miłość i seks w percepcji młodzieży*, red. R. Pawłowska, E. Jundziłł, Koszalin 1999, s. 43–74.

⁵ L. Marszałek, *Doświadczenie niepełnosprawności w perspektywie teorii zadań rozwojowych R. Havighursta*, [w:] *Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu*, red. I. Chrzanowska, B. Jachimczak, D. Podgórska-Jachnik, Łódź 2009, s. 137–142.

⁶ I. Obuchowska, dz. cyt., s. 166.

⁷ D. Musiał, *Kształtowanie się tożsamości w adolescencji*, „Studia z Psychologii w KUL” 2007, t. 14, s. 80.

⁸ K. Piotrowski, J. Wojciechowska, B. Ziółkowska, *Rozwój nastolatka. Późna faza dorastania*, [w:] *Niezbędnik dobrego nauczyciela. Rozwój w okresie dzieciństwa i dorastania*, red. I.A. Brzezińska, seria 1, t. 6, Warszawa 2014, s. 26.

ludzie⁹. Czas dorastania związany jest z większą częstotliwością interakcji intymnych, czyli takich, które odnoszą się do dzielenia się z drugą osobą swoją prywatnością. Interakcje intymne mają formę werbalną oraz niewerbalną wyrażaną np. poprzez dotyk czy spojrzenie¹⁰. Ze zmianami, które zachodzą w dynamicznym tempie, związany jest także obraz własnej osoby, który może być zaburzony np. przez brak akceptacji dla własnego zmieniającego się ciała. Media, które kreują postacie idealne, ale rzadko zgodne z rzeczywistością, obniżają samoocenę nastolatka. Społeczne oczekiwania zestawione z nieharmonijnym rozwojem jednostki w poszczególnych sferach powodują niekiedy frustrację i nieemożność poradzenia sobie z aktualną sytuacją. Nastolatek może być społecznie i intelektualnie na poziomie dziecka, a oczekiwania dorosłych mogą przekraczać jego możliwości¹¹. Należy uwzględnić także i to, jak wrażliwi, a niekiedy nawet przewrażliwieni, są nastolatki – w sytuacji, gdy nikt nie liczy się z ich zdaniem, nie współpracuje, a jedynie narzuca coś odgórnie – pojawia się bunt. Okres dojrzewania związany jest z kształtowaniem autonomii, w wyniku której młody człowiek kształtuje własną opinię na różnorodne tematy¹².

Młodzież zagrożona niedostosowaniem społecznym zwykle nie przechodzi płynnie i sprawnie kolejnych etapów kształtowania się tożsamości i tworzenia własnego „ja”, ma także trudność z podejmowaniem i właściwym pełnieniem nowych ról społecznych. Mimo że jest w takim momencie życia, kiedy stopniowo powinna utrzymywać kontrolę emocjonalną, to jednak nadal wykazuje labilność emocjonalną i brak samokontroli. Nie osiągnęła jeszcze wysokiego poziomu dojrzałości psychospołecznej, która to powinna być zwieńczeniem okresu adolescencji i pierwszym krokiem do dorosłości¹³. Osoby, które w dzieciństwie nie doświadczyły miłości ze strony osób znaczących – z powodu odrzucenia bądź braku tych osób – mogą mieć poczucie, że nie zasługują na miłość. Może to skutkować nieufnością w stosunku do innych osób oraz nadmierną podejrzliwością¹⁴. Przeszkodą dla młodzieży zagrożonej niedostosowaniem społecznym w tworzeniu relacji z drugą osobą są charakterystyczne dla tej grupy zachowania, takie jak, np.: obniżona samokontrola lub jej brak, impulsywność, agresja, brak poczucia winy za niewłaściwe zachowanie – charakterystyczne dla ekster-

14

M. Bardziejewska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. I.A. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 345–377.

I. Szafrńska, *Przestrzenie kształtowania się wzorców intymnych w okresie dorastania*, [w:] *Współczesna młodzież pomiędzy eros a thanatos*, red. J. Kurzepa, A. Lisowska, A. Pierzechańska, Wrocław 2008, s. 125–134.

I. Obuchowska, dz. cyt.

A. Kram, M. Molińska, *Nauczyciele – jak mogą budować relacje z nastolatkami?*, „Remedium” 2016, nr 4, s. 7–9.

K. Piotrowski, J. Wojciechowska, B. Ziółkowska, dz. cyt., s. 35.

I. Mudrecka, *Zniekształcenia poznawcze i ich restrukturyzacja w procesie resocjalizacji młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, „Resocjalizacja Polska” 2015, nr 9, s. 13–25.

nalizacyjnego typu zaburzeń w zachowaniu – bądź też lęk, wycofanie, zahamowanie, depresja, objawy somatyczne (np. bóle brzucha, bóle głowy, nudności), nadmierna kontrola swoich zachowań – charakterystyczne dla internalizacyjnego typu zaburzeń w zachowaniu¹⁵. Ten drugi typ – szczególnie zaburzenia depresyjne – dwukrotnie częściej pojawia się u dziewcząt w okresie dojrzewania niż u chłopców (ze względu na niższą samoocenę, a w związku z tym zaburzony, negatywny obraz własnej osoby tych pierwszych)¹⁶. U nastolatka można dostrzec nieadekwatne do sytuacji reakcje, są one sztywne – to znaczy schematyczne, nieuwzględniające zmieniających się sytuacji i okoliczności, w jakich one się toczą¹⁷, co stanowi trudność w nawiązaniu pozytywnego kontaktu z drugim człowiekiem. Może to powodować także zakłócenia w relacjach z osobami znaczącymi i wówczas tworzy się reakcja kołowa – nastolatek pozbawiony zrozumienia ze strony dorosłych jeszcze bardziej poszerza zakres zaburzonych zachowań. Zanim u nastolatka rozwinie się samokontrola wewnętrzna, konieczna jest kontrola zewnętrzna – ze strony dorosłych. Rozwój tej ważnej umiejętności jest zależny od poziomu umiejętności emocjonalno-społecznych. Samokontrola i nawiązywanie relacji z innymi oraz wyrażanie swoich uczuć w sposób adekwatny są ściśle ze sobą powiązane¹⁸.

Badana młodzież zagrożona jest tym, że proces poszukiwania własnej tożsamości może (ale nie musi) zakończyć się wykształceniem tożsamości negatywnej, czyli takiej, która jest uznawana za niepożądaną, a nawet niebezpieczną. Brak umiejętności rozwiązywania konfliktów interpersonalnych, brak wzorców, z którymi można byłoby się identyfikować, stygmatyzacja, to tylko niektóre czynniki, które mogą wzmacniać wykształcenie się tożsamości negatywnej u nastolatka¹⁹.

Badania własne

Grupę badawczą stanowiło 23 uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym (10 dziewcząt i 13 chłopców) w wieku od 13. do 18. lat, uczęszczających do gimnazjum mieszczącego się przy Młodzieżowym Ośrodku Socjoterapii w Krakowie. W chwili badania 6 z badanych dziewcząt oraz 5 chłopców było w związku. Zastosowaną metodą był sondaż diagnostyczny, natomiast techniką

¹⁶

¹⁷ B. Urban, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000, s. 95–98.

M. Kuśpit, *Zaburzenia depresyjne u dzieci i młodzieży*, „Remedium” 2016, nr 11, s. 1–5.

¹⁸ R. Szczepanik, A. Jaros, *Techniki socjoterapeutyczne w pracy z dzieckiem agresywnym*, Łódź 2016, s. 24.

¹⁹ M. Bloomquist, *Trening umiejętności dla dzieci z zachowaniami problemowymi*, Kraków 2011, s. 37.

B. Ziolkowska, *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A. I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 379–422.

badawczą – ankietą. Narzędzie badawcze stanowił kwestionariusz ankiety. Analiza wyników miała charakter jakościowy. Ze względu na obszerność badań zostanie przedstawiony jedynie ich fragment dotyczący obrazu miłości w oczach uczniów gimnazjum.

Wśród chłopców zagrożonych niedostosowaniem społecznym pojawiały się wypowiedzi o charakterze poetyckim: *Miłość jest rosą o poranku dnia* (uczeń, 13 lat). Ponadto chłopcy zwracali uwagę na to, że jest to uczucie, którego potrzebuje każdy człowiek, a także na to, jak wyglądają relacje pomiędzy osobami darzącymi się miłością: *nie mogą bez siebie żyć, akceptują każdą zaletę, jak i wadę partnera/partnerki* (uczeń, 16 lat). Uczniowie opisywali miłość jako *coś, co sprawia, że jest się szczęśliwym i chce się dbać o drugą połówkę* (uczeń, 16 lat), *coś najważniejszego* (uczeń, 18 lat). Najczęściej jednak wśród chłopców mowa była o tym, że *miłość jest wszystkim*. Taka wypowiedź pojawiła się także u jednej z dziewcząt (15 lat).

Pozostałe badane uczennice gimnazjum wskazywały na ogromne znaczenie miłości – *jest czymś wielkim w życiu* (uczenica, 15 lat), *jest najważniejsza w życiu* (uczenica, 17 lat). Jedna z uczennic (17 lat) określiła miłość *jako odskocznnię od codziennego życia, nawet jeśli mieszka się ze sobą*. Dodała także, że *jest to wybranie sobie tak jakby brata/siostry*. Miłość jest także czymś, co tak naprawdę pozostaje trudne do sprecyzowania – *to coś, czego nie da się określić słowami* (uczenica, 16 lat). To trudne do opisanie uczucie związane jest ze *wspólnymi, szczerymi rozmowami, jest czymś wyjątkowym* (uczenica, 15 lat).

W wypowiedziach uczniów – zarówno dziewcząt, jak i chłopców – dostrzec można to, że miłość jest uczuciem im bliskim, wyzwalającym pozytywne skojarzenia, stanowi wartość i jest stanem pożądanym. Potwierdzają to także badania M. Bober²⁰, która wykazała, że dla 264 badanych gimnazjalistów jedną z najbardziej preferowanych wartości ostatecznych – obok bezpieczeństwa rodziny – jest dojrzała miłość. Mediany wartości ostatecznych dziewcząt i chłopców z gimnazjum wskazują na to, że zarówno dla pierwszych, jak i drugich ważna jest dojrzała miłość. Najbardziej preferowaną wartością dla obu płci jest bezpieczeństwo rodziny. Także badania M. Marzec²¹, przeprowadzone wśród 600 uczniów gimnazjów w województwie lubelskim, wykazały, że najwyższe wartości dla badanych uczniów stanowią kolejno: miłość, dom i przyjaźń.

Dla 46% badanych chłopców zagrożonych niedostosowaniem społecznym najważniejsza w związku jest szczerłość i miłość. Dla 90% badanych dziewcząt cenną wartością w związku jest szczerłość. Pojawiły się także pojedyncze wypowiedzi wskazujące na to, że w związku ważne są następujące sprawy: seks (uczeń, 16 lat), uczciwość (uczeń, 16 lat), brak zazdrości i cierpliwość (uczeń,

²⁰ M. Bober, *Diagnoza systemu wartości młodzieży gimnazjalnej i licealnej*, [w:] *Edukacyjne tendencje XXI wieku w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005, s. 330–342.

²¹ M. Marzec, *O miłości z gimnazjalistami. Projekt dydaktyczno-wychowawczy*, „Acta Universitatis Lodzensis” 2008, 11, s. 427–428.

16 lat), *miłość drugiego człowieka do mnie* (uczeń, 13 lat), wszystko (uczeń, 15 lat), zaufanie (uczennica, 17 lat), spontaniczność i uczciwość (uczennica, 17 lat), wyrozumiałość, dokładność, wrażliwość i odpowiedzialność (uczennica, 16 lat), przyjaźń, wierność, uczucie (uczennica, 15 lat), zaufanie i dobry seks (uczennica, 15 lat).

Z powyższych wypowiedzi można wyciągnąć następujący wniosek: dla obu badanych grup znaczącą rolę w związku odgrywa szczerość. Dziewczęta wskazywały na szerszy wachlarz innych ważnych kwestii, jednak wypowiedzi obu grup nie różnią się znacząco od siebie – są zbliżone i ukazują, jak uniwersalną wartość w życiu człowieka stanowi miłość. Można zauważyć także charakterystyczny dla tego okresu rozwojowego idealizm młodzieńczy. Badana grupa – mimo że przypisana poprzez diagnozę do grupy osób zagrożonych niedostosowaniem społecznym – na poziomie deklaracji nie wyróżnia się w znaczący sposób od młodzieży nieposiadającej orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego ze względu na zagrożenie niedostosowaniem społecznym.

Wypowiedzi uczniów dotyczącego tego, co jest najważniejsze w związku, wskazują na to, że zaspokojenie potrzeby bliskości (zarówno fizycznej, jak i emocjonalnej), zaufania i akceptacji jest dla nich bardzo ważne. To właśnie w związku poszukują tego, co najważniejsze – drugiego człowieka i relacji z nim. Okres życia, w którym znajduje się badana młodzież, to czas chwiejnych, zwykle trwających krótko uczuć. Jednakże nie pozostaje to bez znaczenia dla dalszego rozwoju nastolatka – stwarza możliwość stopniowego dojrzewania emocjonalnego oraz poznawania różnic i oczekiwań pomiędzy dwiema osobami²².

Podsumowanie

Tematyka podjętych badań spotkała się z różnym odbiorem wśród grona pedagogicznego. Nauczyciele często reagowali zdziwieniem, oburzeniem, a także entuzjazmem. Natomiast sami uczniowie byli bardzo zaintrygowani tematem, który jest im szczególnie bliski. Chętnie wypełniali kwestionariusze. Dla każdego z badanych uczniów miłość jest czymś ważnym. Czas dorastania stawia przed tą grupą wiele zadań rozwojowych, którym muszą sprostać. Jednym z nich jest nawiązywanie bliskich relacji. Wychowanie seksualne, z którym związana jest tematyka miłości oraz związków, jest realizowane w szkołach jedynie incydentalnie. Jak zaznacza Z. Izdebski²³, „polska pedagogika seksualności ma bardzo dobre podstawy teoretyczne”, ponadto opiera się na solidnych badaniach naukowych, jednak w zbyt małym stopniu traktuje się seksualność człowieka w kategoriach zdrowia. Brak dostępu do wiedzy na temat seksualności zakłóca

²² R. Pawłowska, *Wpływ przemian psychospołecznych na miłość erotyczną młodzieży*, [w:] *Miłość i seks w percepcji młodzieży*, red. R. Pawłowska, E. Jundziłł, Koszalin 1999, s. 43–74.

²³ Z. Izdebski, *Szkolny przedmiot niepożądany*, „Psychologia w Szkole” 2011, nr 4, s. 6.

zdrowie seksualne oraz reprodukcyjne, a także powoduje dezorientację. Z powodu braku wiedzy opartej na faktach, młodzież podejmuje często zachowania pozbawione poczucia odpowiedzialności²⁴.

Ogromnie ważne jest także podejmowanie tematyki dotyczącej przemocy w związku. Jak wynika z ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci (grupa badawcza – 1005 dzieci i młodzieży w wieku 11–17 lat), 10% nastolatków w wieku 13–17 lat doświadczyło przemocy w związku. Starsze nastolatki – w wieku 15–17 lat – w ciągu ostatniego roku miały dwukrotnie więcej takich doświadczeń. Uszczegóławiając powyższe dane, podkreślić należy, że na pytanie: „czy kiedykolwiek Twój chłopak/Twoja dziewczyna spoliczkował(a) Cię?”, 3% dziewcząt odpowiedziało twierdząco, natomiast wśród chłopców odsetek ten stanowił 16%. Jednak wspomnieć trzeba również o tym, że 50% badanych dziewcząt, które doświadczyły przemocy w związku, zadeklarowało, że po tych sytuacjach coś je bolało, miały siniaki, skaleczenia bądź złamania. Jedynie 5% chłopców zadeklarowało takie doświadczenie w swoich związkach²⁵. Kolejnym z ważnych tematów, który powinien być podjęty podczas zajęć z edukacji seksualnej, to zachowania ryzykowne, w które młodzież bardzo często ucieka, aby zrekompensować sobie różnego rodzaju braki – np. deficyt w zakresie akceptacji w rodzinie, grupie rówieśniczej czy wśród nauczycieli. Zachowania ryzykowne stanowią także formę odreagowania na doświadczane sytuacje lęku, poczucia niesprawiedliwości, ośmieszenia, krytykowania, zawstydzania i wielu innych sytuacji trudnych²⁶.

Edukacja seksualna powinna mieć także miejsce w domu i dokonywać się poprzez tzw. socjalizację intymności. Opiera się ona na werbalnym przekazywaniu dzieciom wiedzy dotyczącej seksualności. Gdy dziecko ma poczucie bezpieczeństwa w domu rodzinnym, łatwiej będzie mu komunikować swoje potrzeby oraz wątpliwości dotyczące funkcjonowania w relacjach intymnych²⁷. Jak wynika z badań R. Lepperta²⁸, 80% badanej młodzieży licealnej było zdania, że to rodzice powinni być źródłem wiedzy o seksualności człowieka. Jedynie 24% respondentów uważało, że jest to zadanie nauczycieli.

Ciekawe rozwiązanie do podejmowania z młodzieżą tematyki miłości na lekcjach języka polskiego proponuje M. Marzec²⁹. Autorka sugeruje analizę współczesnej poezji podejmującej tematykę miłości. Dodaje także, że warto odnieść się do niej, biorąc pod uwagę czasy, w jakich żyjemy, oraz rzeczywistość,

²⁴ K. Bojarska, *Wstęp*, [w:] C. Hunter-Geboy, *Edukacja bez tabu*, Warszawa 2009, s. 10.

²⁵ J. Włodarczyk, *Przemoc rówieśnicza. Wyniki ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2013, vol. 12, nr 3, s. 63–81.

²⁶ S. Polcyn-Matuszewska, *Rola szkoły w zapobieganiu zachowaniom ryzykownym dzieci i młodzieży*, „Remedium” 2016, nr 10, s. 5–7.

²⁷ I. Szafrńska, *Przestrzenie kształtowania się wzorców intymnych w okresie dorastania*, [w:] *Współczesna młodzież pomiędzy eros a thanatos*, s. 125–134.

²⁸ R. Leppert, *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość*, Kraków 2002.

²⁹ M. Marzec, dz. cyt., s. 431–440.

w jakiej przyszło żyć współczesnej młodzieży, i urozmaicać czytanie poezji słuchaniem utworów np. muzyki hip-hopowej. Można analizować wiersze autorów bardzo znanych, ale także tych, którzy są amatorami i dopiero zaczynają swoją przygodę z pisaniem. Autorka oprócz analizy miłości w kontekście życia i rodziny proponuje jeszcze tematykę miłości do drugiego człowieka – miłości erotycznej (co wydaje się najbliższe tematyce podjętej w niniejszym artykule). M. Marzec zauważa, że tego rodzaju miłość rozwija się w ukryciu (np. poprzez czytanie prasy pornograficznej) bądź jest nadmiernie eksponowana. Zadaniem nauczyciela jest tutaj znalezienie tzw. złotego środka, który pozwoli pozbyć się tych skrajności, w dojrzewaniu do przeżywania uczuć pełnych szacunku względem drugiego człowieka.

Niewątpliwie kolejny etap badań powinien opierać się na próbie zdobycia informacji o tym, jak młodzież wyraża swoje uczucia. Miłość jest dla nich wielką wartością, ale kolejnym krokiem powinno być właściwe jej wyrażenie oraz okazywanie – uwzględniające szacunek wobec drugiego człowieka, a następnie tworzenie trwałych relacji.

Bibliografia

- Bardziejewska M., *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Bloomquist M., *Trening umiejętności dla dzieci z zachowaniami problemowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Bober M., *Diagnoza systemu wartości młodzieży gimnazjalnej i licealnej*, [w:] *Edukacyjne tendencje XXI wieku w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Trans Humana, Białystok 2005.
- Bojarska K., *Wstęp*, [w:] C. Hunter-Geboy *Edukacja bez tabu*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009.
- Dąbkowska M., *Zachowania seksualne dzieci i młodzieży z dysfunkcjami poznawczymi, emocjonalnymi i behawioralnymi*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.
- Izdebski Z., *Szkolny przedmiot niepożądany*, „Psychologia w Szkole” 2011, nr 4 (rozmowa P. Żaka).
- Kuśpit M., *Zaburzenia depresyjne u dzieci i młodzieży*, „Remedium” 2016, nr 11.
- Kram A., Molińska M., *Nauczyciele – jak mogą budować relacje z nastolatkami?*, „Remedium” 2016, nr 4.
- Leppert R., *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2002.
- Marszałek L., *Doświadczenie niepełnosprawności w perspektywie teorii zadań rozwojowych R. Havighursta*, [w:] *Miejsce Innego we współczesnych na-*

- ukach o wychowaniu, red. I. Chrzanowska, B. Jachimczak, D. Podgórska-Jachnik, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi, Edukacyjna Grupa Projektowa, Łódź 2009.
- Marzec M., *O miłości z gimnazjalistami. Projekt dydaktyczno-wychowawczy*, „Acta Universitatis Lodzensis” 2008, nr 11.
- Mudrecka I., *Zniekształcenia poznawcze i ich restrukturyzacja w procesie resocjalizacji młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, „Resocjalizacja Polska” 2015, nr 9.
- Musiał D., *Kształtowanie się tożsamości w adolescencji*, „Studia z Psychologii w KUL” 2007, nr 14.
- Obuchowska I., *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Pawłowska R., *Wpływ przemian psychospołecznych na miłość erotyczną młodzieży*, [w:] *Miłość i seks w percepcji młodzieży*, red. R. Pawłowska, E. Jundziłł, Wydawnictwo Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, Koszalin 1999.
- Piotrowski K., Wojciechowska J., Ziółkowska B., *Rozwój nastolatka. Późna faza dorastania*, [w:] *Niezbędnik dobrego nauczyciela. Rozwój w okresie dzieciństwa i dorastania*, red. I.A. Brzezińska, seria 1, tom 6, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2014.
- Polcyn-Matuszewska S., *Rola szkoły w zapobieganiu zachowaniom ryzykownym dzieci i młodzieży*, „Remedium” 2016, nr 10.
- Szafrańska I., *Przestrzenie kształtowania się wzorców intymnych w okresie dorastania*, [w:] *Współczesna młodzież pomiędzy eros a thanatos*, red. J. Kurzepa, A. Lisowska, A. Pierzchalska, Agencja Wydawnicza „Argi”, Wrocław 2008.
- Szczepanik R., Jaros A., *Techniki socjoterapeutyczne w pracy z dzieckiem agresywnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Urban B., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
- Włodarczyk J., *Przemoc rówieśnicza. Wyniki ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2013, vol. 12, nr 3.
- Ziółkowska B., *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

Love and relationships viewed by teenagers at the risk of social maladjustment

Summary

The article concerns love and relationships as viewed by teenagers who are at the risk of social maladjustment. It examines the way of life characteristic of these teenagers and discusses the importance of love during adolescence. Furthermore, the article reports the findings of the research carried out among junior high school students in Teen Sociiotherapy Centre in Cracow. It also offers practical guidance in the field of sexual education.

Keywords: love, relationships, teenagers at the risk of social maladjustment.